

*А.Ш. Махаева*¹*

*¹тарих ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail:ait965@mail.ru, <https://doi.org/0000-0001-7169-5020>*

АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ-ҚОҒАМДЫҚ ҰЙЫМ – ҚАЗАҚ КОМИТЕТТЕРІН ҚҰРУДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ ТАРИХЫНАН

Аңдатпа

Мақалада Алаш зиялыларының ұлттық-қоғамдық ұйым – Қазақ комитеттерін құрудағы қызметінің тарихы қарастырылады. Қазақ комитеттері Алаш қозғалысы аясында 1917 жылы Фераль революциясынан кейін құрылып, Азамат соғысы басталғанға дейін өз қызметін жалғастырды. Қазақ комитеттері қысқа уақыт өмір сүргеніне қарамастан, ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде маңызды рөл атқарды. Қазақ комитеттері ХХ ғасырдың басындағы Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметінің жемісі болып табылады. Сонымен қатар, Қазақ комитеттерінің қызметі Алаш қайраткерлерінің іскерлігінің, жоғары саяси сауаттылығының, ұйымдастырушылық қабілетінің көрсеткіші болып табылады. Ақпан буржуазиялық-демократиялық революциясынан кейін қазақ комитеттерін құру Қазақстандағы ұлттық-мемлекеттік құрылым мәселесін шешудің алғашқы нақты әрекеті болды. Дереккөзі ретінде архив құжаттары, сол тұстағы «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа» секілді мерзімді баспасөз материалдары, сондай-ақ Қазақ комитеттерінің қызметіне қатысқан, Кеңестік билік жылдары қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялыларының еңбектері пайдаланылды. Сонымен қатар алаш зиялыларының ұлттық-қоғамдық ұйым – қазақ комитеттерін құрудағы қызметі тарихына қатысты деректер жан – жақты талданған. Автор қазақ халқының зиялы қауымының қазақ елі үшін қызметін қазақ комитеттері арқылы саралаған.

Кілт сөздер: Алаш қозғалысы, Алаш қайраткерлері, қоғамдық ұйымдар, Қазақ комитеттері, ұлттық мүдде, халық билігі.

Мақала Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының «20 ғасырдың 20-50 жылдарындағы Қазақстандағы жаппай саяси қуғын-сүргін және оңалту процестері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасы аясында дайындалған.

*Махаева А.Ш.*¹*

*¹доктор исторических наук, профессор Института истории и права КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан
E-mail:ait965@mail.ru*

ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В СОЗДАНИИ НАЦИОНАЛЬНО-ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ – КАЗАХСКИХ КОМИТЕТОВ

Аннотация

В статье рассматривается история деятельности Алашской интеллигенции в создании национально-общественной организации – Казахских комитетов. Казахские комитеты образовались в рамках Алашского движения после Феральской революции, в 1917 г. и продолжали свою деятельность до начала Гражданской войны. Несмотря на краткий промежуток времени существования Казахские комитеты играли значительную роль в общественно-политической жизни Казахстана начала ХХ века. Казахские комитеты являются плодом общественно-политической деятельности Алашской интеллигенции начала ХХ века. Кроме того, деятельность Казахских комитетов является показателем умения, высокой политической грамотности, организационных способностей Алашских деятелей. Создание Казахских комитетов после Февральской буржуазно-демократической революции стало первой реальной попыткой решения вопроса национально-государственного устройства в Казахстане.

В качестве источника использованы архивные документы, материалы периодической печати того времени как «Казак», «Бирлик туы», «Сарыарқа», а так же труды национальной интеллигенции, участвовавшей в деятельности Казахских комитетов, подвергшихся репрессии в годы Советской власти.

Также всесторонне проанализированы данные, касающиеся истории деятельности алашской интеллигенции в создании казахских комитетов-национально – общественных организаций. Автор проанализировал деятельность интеллигенции казахского народа для казахской страны через казахские комитеты.

Ключевые слова: Алашское движение, деятели Алаш, общественная организация, Казахские комитеты, национальный интерес, народная власть.

Статья подготовлена в рамках научного проекта Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова «Массовые политические репрессии в Казахстане в 20-30-х гг. XX века и процессы реабилитации: создание единой базы данных».

*Makhaeva A.Sh. *¹*

*¹doctor of historical sciences, associate professor KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan
E-mail:ait965@mail.ru*

FROM THE HISTORY OF THE ACTIVITY OF THE ALASH INTELLIGENTSIA IN THE CREATION OF A NATIONAL PUBLIC ORGANIZATION – THE KAZAKH COMMITTEES

Abstract

The article examines the history of the activity of the Alash intelligentsia in the formation of a national public organization - the Kazakh Committees. Kazakh committees were formed within the framework of the Alash movement after the Ferala Revolution, in 1917, and continued their activities until the outbreak of the Civil War. Despite the short period of existence, Kazakh committees played a significant role in the socio-political life of Kazakhstan at the beginning of the twentieth century. Kazakh committees are the fruit of the socio-political activity of the Alash intelligentsia of the early XX century. In addition, the activity of Kazakh committees is an indicator of the ability, high political literacy, organizational abilities of Alash figures. The creation of the Kazakh Committees after the February bourgeois-democratic Revolution was the first real attempt to solve the issue of the national state structure in Kazakhstan. Many of the national intelligentsia were repressed during the Soviet period for their participation in the Alash movement.

Archival documents, materials of the periodical press of that time as «Kazakh», «Birlik Tuy», «Saryarka», etc., as well as the works of the national intelligentsia who participated in the activities of the Kazakh committees that were subjected to repression during the Soviet era were used as a source. In addition, the data on the history of the activities of the Alash intelligentsia in the creation of national public organizations-Kazakh committees are analyzed in detail. The author analyzed the activities of the intelligentsia of the Kazakh people for the Kazakh country through the Kazakh committees.

Keywords: Alash movement, Alash figures, public organization, Kazakh committees, national interest, people's power.

The article was prepared as part of a scientific project of the Institute of History and ethnology named after Ch.Ch.Valikhanov «Mass political repressions in Kazakhstan in the 20-30s. 20th century and rehabilitation processes: creation of a unified database».

Кіріспе. Қазақстан Республикасы Президенті Қ.К. Тоқаев 2020 жылы 24 қарашада саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия құру туралы Жарлыққа қол қойғаны белгілі (Саяси, 2020. 24 қараша). Аталған мемлекеттік комиссияның алдына кеңестік кезеңдегі саяси қуғын-сүргін құрбандарының барлық санаттарына қатысты тарихи әділеттілікті толық қалпына келтіру басты міндеттің бірі ретінде қойылды. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия материалдарға жан-жақты әрі кешенді зерделеу жүргізгеннен кейін, халықаралық тәсілдер мен стандарттар негізінде толықтай заңды, ал жекелеген санаттарға қатысты қуғын-сүргін құрбандарын саяси ақтауды жоспарлап отыр.

Тарихи әділдікті қалпына келтіру, саяси қуғын-сүргін құрбандарын заңдық және саяси тұрғыдан ақтау мақсатында құрылған комиссия жұмысы тарихты қайта бағалауда үлкен игілікті іс болатыны анық. Мемлекет тарапынан жасалған мұндай қадамдар Қазақстан тарихының мазмұнына жан-жақты көңіл бөлуге ықпалын тигізіп, жаңа серпін береді.

Өткен тарихымызды шынайы тұрғыдан жазуда Алаш қайраткерлерінің мұраларын объективті тұрғыдан зерделеп, тиісті бағасын беру қазіргі тарих ғылымының басты міндеттерінің бірі болып табылады. Әсіресе, XX ғасырдың басындағы Алаш қозғалысының барысында бой көтерген ұлттық қоғамдық ұйымдар – Қазақ комитеттерінің тарихы елеулі маңызға ие. Себебі, елімізде тұңғыш рет құрылып, аз уақыт болса да елеулі қызмет атқарған Қазақ комитеттері Алаш қайраткерлерінің ерен

еңбектерінің, мол мұрасының жемісі іспетес. Қазақ комитеттерінің тарихы Алаш қозғалысы тарихымен тығыз байланысты.

Алаш қайраткерлері егеменді ұлттық мемлекет құруды басты мақсат етіп қойды. Осы жолда халықты саяси жағынан ұйымдасуға, бірлесіп әрекет ете отырып, өз мүддесін қорғауға дайындауда қоғамдық негіздегі алғашқы ұлттық ұйымдарды – Қазақ комитеттерінің қызметін жолға қоя білді.

Қазақ комитеттері Алаш зиялыларының XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси қызметінің басты жемісі. Сонымен бірге Қазақ комитеттері қызметі Алаш қайраткерлерінің іскерлігінің, жоғары саяси сауаттылығының, ұйымдастырушылық қабілет-қарымының көрсеткіші.

Алаш қайраткерлері әлеуметтік-экономикалық жағдайдың қиындығы мен күрделілігіне, уақыттың тығыздығына, қатарының аздығына қарамастан, қазақ жерінде өзіндік Жарғысы (устав) бар, сол жарғыға сәйкес басқарушы аппараты, яғни төрағасы мен мүшелері сайланған, құрылым деңгейіне қарай (облыс-тық, уездік) съезге есеп беріп тұратын басқарушы органы жасақталған, қажетті қаржысы жинақталған, үкіметтік емес, бірақ қазақ халқының мүддесін қорғаған және өз міндеттерін Жарғыға сәйкес атқарған Қазақ комитеттерінің – қоғамдық негіздегі ұлттық ұйымның құрылымын жасады. Бұл қоғамдық ұлттық ұйымның жоғары жетекші органы съездер болды.

Қазақ комитеттері қазақ зиялыларының бастамасымен сол кездегі Орал, Жетісу, Ақмола, Семей облыстарында және Түркістан өлкесінің Сырдария, Ферғана облыстарында құрылды. Қазақ комитеттері азаматтық қоғамның институты ретінде көрінді. Әлеуметтік маңызды мәселелерді талқылауда ұлттық мүддені қорғаған Қазақ комитеттерінің төрағалары мен мүшелері ұйымның жұмысын ерікті түрде атқарды.

Алаш қайраткерлерінің осы ерікті түрде ұлт азаттығы жолында Қазақ комитеттерінде атқарған қызметі Кеңестік кезеңде саяси қуғын-сүргінге, қудалауға ұшырауына байланысты жан-жақты зерттелінбеді. Қазақ комитеттеріндегі ұлт зиялыларының қызметі тарихы тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана ғылыми тұрғыдан зерттеу объектісіне айнала бастады.

Қазақстанның әлем қауымдастығы қатарынан егемен ел ретінде өз орнын тауып, тәуелсіздік туын тіккен осы бір өзгерістер заманында еліміздің кешегі тарихына деген көзқарас та мүлдем жаңа сипатқа ие болды. Оның бір көрінісі – осы уақытқа дейін бұрмаланып, ақиқаты айтылмаған немесе бір жақты қаралған тарихи құбылыстарды қайта ой елегінен өткізіп, оларға объективті баға беруге деген талпыныс. Қазақ елінің саяси даму жолында өзіндік орны бар қоғамдық ұйым – Қазақ комитеттері де соңғы жылдарға шейін тарихи шындық тұрғысынан зерттелмей, көп бұрмаланушылыққа ұшыраған тақырып болып табылады.

1917 жылы Ақпан төңкерісі патша өкіметін құлатып, Ресейде ерекше саяси жүйені тудырды. Орталықта қос өкімет – Уақытша үкімет пен Кеңестерді, ал жер-жерлерде биікке ұмтылған сан алуан одақтар мен қауымдастықтарды, ұйымдарды дүниеге әкелді. Заман өзгерісі алға тосқан жаңа міндеттерді шешу қажеттілігі ұлттық қоғамдық ұйым – Қазақ комитеттерін де осы мезгілде өмірге алып келген еді.

Қазақ комитеттері – Уақытша үкіметтің саяси жүйесінде қазақ елінің ұлттық мүддесін білдіру және қорғау мақсатында пайда болған демократиялық бағыттағы қоғамдық ұйым. Қазақ комитеттерінің пайда болу негізі мен құрылымдық сипаты, алға қойған міндеттері мен сол міндеттерді іске асыруда атқарған қызметі, тарихта алар орны арнайы зерттелуді қажет етеді, сондай-ақ бұл зерттеу қазақ халқының сол бір аласапыран кезеңдегі саяси өмірінің қырлары мен сырларын терең түсінуге мүмкіндік береді.

Кеңестік тарихтану ғылымында Қазақ комитеттері сияқты ұлттық ұйымдарға бір жақты, яғни Уақытша үкіметтің «қолшоқпары» болды деген баға беріліп келді. Ақпан төңкерісінен кейін Ресейдің барлық ұлттық аймақтарында бой көтерген украин, башқұрт, түрікмен, ұйғыр-дүнген, татарлардың т.б. ұлттық қоғамдық ұйымдарының бір сапында тұрған Қазақ комитеттерін құрған зиялылар ұлттық азаттыққа, дербестікке қол созып, отарлық езгіден құтылып, өз ұлтын өркениетті елдердің қатарына қосуға асықты, сол үшін қызмет етті. Қазақ комитеттерінің басы-қасында болып, оның жұмысының жанданып кетуіне аянбай еңбек еткен, көшбасшы болған қазақ оқығандары, ұлт зиялылары – Алаш қайраткерлері еді. Олардың Қазақ комитеттері құрамындағы қызметі елді отарлық тәуелділіктен алып шығу әрекетін жасаған әлеуметтік күштің қазақ қоғамында болғандығын айғақтайды.

Қазақ комитеттері қызметіне қатысты алғашқы ой-пікірлер Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, И.Әлімбаев, С.Қожанов сияқты Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қазақ қоғамының жағдайын сипаттайтын саяси-әлеуметтік тақырыптарға жазылған мақалаларында және ұлттық мерзімді баспасөздерде бас мақала ретінде берілген материалдарда кездеседі. Бұл еңбектерде Қазақ комитеттері ұлттық мүдде тұрғысынан сипатталады.

Қазақ комитеттері кеңестік кезеңде арнайы зерттелмеген тақырып. Бірақ Қазақ комитеттеріне берілген сипаттамалар 1917 жылғы Ақпан мен Қазан төңкерістерінің жеңісін, Кеңестердің тарихын, социализм жетістіктерін баяндайтын мемуарлық, ғылыми және қолжазбалық еңбектерде көрініс тапты. Кеңес дәуірінде Қазақ комитеттерінің құрылуы, атқарған қызметі жайлы алғаш қалам тартқандар – осы ұйымның жұмысына тікелей араласқан Қ. Кемеңгерұлы, С. Сейфуллин және т.б. болды.

Қ.Кемеңгерұлы «Қазақ тарихынан» деген еңбегінде Ақпан төңкерісі мен Қазан төңкерісі аралығындағы қазақ қоғамының саяси өзгерістеріне тоқтала келіп, осы тұстағы Қазақ комитеттері қызметін де қысқаша сипаттап өтеді [1, 57-60-б.]. Бұл сипаттама автордың Қазақ комитеттерінің жетістіктерін емес, кемшіліктерін ғана баса көрсетуге, сөйтіп кеңестік саясаттың партиялық талабы тұрғысынан көрінуге тырысқанын аңғартады.

С.Сейфуллин өзінің «Тар жол, тайғақ кешу» атты тарихи мемуарлық романын алғаш жиырмасыншы жылдардың бірінші жартысында «Қызыл Қазақстан» журналында жариялайды. Ал 1927 жылы ол бұл еңбегін жеке кітап етіп бастырды [2]. Автор Кеңес өкіметі жолында күресушілердің бейнесін сомдауды алдына бірінші мақсат етіп қойғанымен, Қазақ комитеттері туралы да маңызды мәліметтер береді. Өз көзімен көріп, басынан кешірген 1916-1918 жылдардағы оқиғаларды суреттей келе С.Сейфуллин Ақпан төңкерісінен кейін «Ақмола уезінің қазақтарының соты да, милициясы да, үкіметі де уездік Қазақ комитеті болды» [2, 52-б.], – деп жазды. Алайда Қазақ комитеттерінің Қазан төңкерісі қарсаңындағы қызметіне, басқа ұйымдармен ара қатынасына келгенде, оны бұрынша рөлін төмендетіп, контрреволюциялық ұйым ретінде сипаттайды. Қазақ комитеттеріне берілген мұндай баға С.Сейфуллиннің өмірбаяны әдеби және қоғамдық-саяси қызметі жөнінде жазған авторларға да тән екендігін айтып өткен жөн. С.Сейфуллиннің еңбегі 1917 жылғы саяси құрылымдардың ара жігін ашып көрсетуімен құнды.

20-30 жылдардағы зерттеушілер қазақ зиялыларының Ақпан төңкерісінен кейін Уақытша үкімет тұсындағы қызметін, жалпы осы кезеңдегі саяси-әлеуметтік ахуалды сөз еткенде, көбіне «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметі қызметіне тоқталып, Қазақ комитеттерін айналып өте шығады.

20-30 жылдары саяси және ғылыми әдебиетте Алаш қозғалысы деген ұғым қалыптасты. Қазақ ұлт-азаттық қозғалысы қайраткерлеріне қарсы алғашқы саяси айыптау процестері де дәл осы жылдары басталып, олардың бәрі дерлік түрлі мерзімге абақтыға жабылды, жер аударылды. Бұл саяси процестердің салқыны Алаш қозғалысына қатысты жазылған зерттеулерге өз әсерін тигізбей қоймады. Қоғам өмірінің барлық жақтарын, соның ішінде тарих ғылымында барынша саясаттандарудың күшеюі Алаш қозғалысы туралы шындықты айтқызбай, ұлт зиялыларын қаралаған «саяси жарлықтарға жабу боларлық ғылыми әдебиеттерді талап етті» [3, 74].

Осы кезден бастап Алашорда «буржуазиялық-кулақтық үкімет» ретінде сипаттала бастады. Оның ұлттық, реакциялық сипатының дәлелі ретінде Азамат соғысы кезінде антибольшевиктік күштермен одақ құруы алға тартылды [4, с. 9].

Қазақ интеллигенциясына қарсы жаппай репрессиялау саясаты, содан соң тоталитарлық идеологияның кең қанат жаюы 30-жылдардың ортасынан 80-жылдардың соңына дейін Алаш қозғалысы тақырыбына байланысты арнайы зерттеу жүргізуге мүмкіндік бермеді. Осыған орай, Қазақ комитеттері де арнайы зерттеуден тыс қалды. Солай десек те, Қазақ комитеттері туралы мағлұматтар 1917-1918 жылдар аралығын қамтитын әдебиеттерде негізгі мәселеге жанама сюжет ретінде кездесіп отырады. Зерттеушілер Қазақ комитеттеріне «буржуазиялық» мазмұн беріп, олардың пайда болуын және мақсатын «үстем тап өкілдерінің билікке ұмтылуы» деп түсіндіріп, мәселеге «таптық», «партиялық» тұрғысынан қарады. Тарихты идеология құралына айналдырған заманның талабы ғалымдарға Қазақ комитеттері жайлы шындықты айтқызбады.

Соңғы уақытта қоғамдық ұйымдар тарихын зерттеп жүрген Ресей ғалымдары да Ақпан төңкерісінен кейін жер-жерлерде қос өкімет емес, көп өкімет болғандығын қуаттап отыр [6, 52].

Дегенмен, кейбір ғылыми еңбектерде Қазақ комитеттерін басқа ұйымдармен шатастыру, сондай-ақ Қазақ комитеттері мен «Алаш» партиясы комитеттерінің жігін ажыратпай, екеуін бір ұйым деп ұғушылық кездеседі.

Соңғы жылдары тарих ғылымында жасалып жатқан игі қадамдар Алаш қозғалысын жаңа көзқарас, ұлттық мүдде тұрғысынан зерттеуге жол ашты. XX ғасыр басындағы ұлттық азаттық үшін күресте көтерілген жаңа толқын – ұлттық интеллигенцияның әлеуметтік-саяси қызметі, қоғамдық-саяси көзқарасы қазақстандық қоғамтанушы ғалымдар еңбегінде жаңа сипатқа ие болуда. Осындай жаңа бағыттағы ғылыми зерттеулердің жазылуына жазықсыз репрессияланған немесе амалсыз эмиграцияға кеткен Алаш қайраткерлерінің шығармаларын жинақтап, қайта бастырып, көпшілікке кеңінен таныстыру сияқты игі істердің өз септігін тигізіп отырғаны сөзсіз. Мысалы, қазақтың ірі саяси қайраткері М.Шоқайдың шет елдерде сонау 1936-1937 жылдары-ақ белгілі болған, ал өз еліне араға

талай жыл салып жеткен «1917 жыл естеліктерінен үзінділер» атты еңбегі [7,106-182]. Түркістандағы Алаш қозғалысын, әсіресе ұлттық ұйымдар тарихын тарихи контексте терең түсінуге көмектеседі.

Күрделі ізденістердің нәтижесінде Қазақ комитеттері жайлы жаңа ғылыми тұжырымдар айтылған еңбектер шыға бастады. Бұл ретте зерттеушілер: Д.Аманжолованың [8], К.Нұрпейістің [9], М.Қойгелдиевтің [10] және т.б. еңбектері ерекше. Аталған авторлар Қазақ комитеттерінің пайда болу негіздерін ұлттық мүдде тұрғысынан қарап, ұлт-азаттық қозғалыстың Ақпан төңкерісінен кейінгі кезеңдегі даму нәтижесі екендігін дәлелді тұжырымдап берді. Алайда, аталған зерттеушілер Қазақ комитеттеріне қазақ интеллигенциясының қызметіне байланысты ғана тоқталғандықтан, яғни жеке тақырып етіп зерттемегендіктен, оның басқа ұйымдармен қарым-қатынасын, қызметін толық ашып көрсетпегендігі өзінен-өзі түсінікті.

Материалдар және методология:

Материалдар. Зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Қырғыз Республикасы Орталық мемлекеттік архиві, Алматы облысы мемлекеттік архивіндегі Қазақ комитеттері қызметіне қатысты қорлар материалдары және «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа» секілді ұлттық мерзімді басылымдар мен Қазақ комитеті қызметіне тікелей араласқан, кейіндері қуғын-сүргінге ұшыраған ұлт зиялылары еңбектері бойынша дайындалды.

Методология. Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихилық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылып, өркениеттік ұстаным басшылыққа алынды.

Зерттеу нәтижесі: Патша өкіметін құлатқан Ақпан төңкерісі ала келген демократиялық өзгерістер нәтижесі елдің саяси жүйесін түбірімен өзгертуіне алып келді. Уақытша үкімет талай жыл патша өкіметі тежеп келген демократиялық бастамаларға жол ашып, қоғамдық ұйымдардың қаулай өсуіне мүмкіндік берді. Осы кезде дүниеге келген Қазақ комитеттері қазақ халқының мүддесін қорғап, оның саяси белсенділігінің артуына өзіндік үлес қосты. Қоғамдық негізде құрылған Қазақ комитеттері қазақ халқының демократиялық жолмен өзін-өзі басқаруға деген құлшынысының жарқын көрінісі болатын. Қазақ даласында қоғамдық-саяси құрылымның өзгеруінің бір көрінісі іспетті Уақытша үкіметтің ресми органдарымен қатар пайда болған Қазақ комитеттері Алаш зиялы азаматтарының белсенді еңбегінің арқасында Қазақ комитеттері Семей, Ақмола, Орал және Жетісу мен Түркістан өлкесінің Сырдария және Ферғана облыстарында құрылды.

Қазақ комитеттері 1917 жылдың наурызында облыстық, уездік және болыстық деңгейде қалыптаса бастады. Қазақ комитеттерінің құрыла бастағандығы туралы алғашқы хабарларды «Қазақ» газеті таратты. Қазақ комитеттерінің құрылуымен әр жерде «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Ұран» секілді газеттер шығарыла бастайды. Олардың бәрі «Қазақ» газетіне қарап сап түзеді [11, 12-б.].

1917 жылы 10 наурызда Орал қаласында Орал облыстық Қазақ комитеті ашылды. Оның 10 пункттен тұратын жарғысы архив құжаттарында сақталып қалған. Орал облыстық қазақ комитетінің алғашқы құрамы: алғашқы төрағасы – Ғабдолла Әлібеков, мүшелері: Дәулетшах Көсепғалиев, Ғабдолла Әлібеков, Бақытжан Қаратаев.

Орал облыстық қазақ комитетінің кейінгі құрамы: төрағасы – Жанша (Жаһанша) Досмұхамедов, серіктері: Алпысбай Қалменов, Ғабдолла Әлібеков болды. Оның мүшелері: И.Таңберменов, Х.Тасымов, Т.Сыпырбөліев, И.Мұқанов, Д.Сарсенбаев, Ғ.Әлібеков, Д.Күсіпқалиев, Б.Жанқадамов, Р.Қаржаубаев, Д.Жұлдызов, Х.Досмұхамбетов, И.Топаев, И.Әбенев, К.Жаленов, Қ.Есенғұлов, С.Қаратілеуов, Б.Жұманғалиев, С.Омаров, Б.Тілепов [12].

Орал облысы Ойыл өлкелік қазақ комитеті 1917 жылы 15 наурызда құрылды. Ойыл өлкелік қазақ комитетіне Халел Досмұхамедов төрағалық етті.

Семей облыстық қазақ комитеті 1917 жылы 7 наурызда ашылды. Семей облыстық комитеті құрамы: төрағасы - Р.Мәрсеков, мүшелері: Жақып Ақбаев, М.Боштаев, Хәлел Ғаббасов, Әлімхан Ермеков, Ахметбек Қозбағаров, Бирахмет Сәрсенов, Нәзипа Құлжанова және т.б. Комитет мүшелігіне кандидаттар: Ж.Аймауытов, М.Молдабаев және т.б.

Семей облысының Семей, Қарқаралы, Кереку, Өскемен, Зайсан уезіндерінде уездік комитеттер ашылды. Семей уездік қазақ комитетінің құрамы: төрағасы – Жанғали Алдаоңғаров, мүшелері: Ысқақ Ахмедиев, Мәннан Тұрғанбаев, Кенжебай Кебеков, Ахмеджан Андамасов, Бекқожа Құлғарин және т.б.

Қарқаралы уездік қазақ комитетінің құрамы: төрағасы – Нұрмамбет Ормамбетов, мүшелері: Смахан Бөкейханов, Жүніс Шоқпаев және т.б. [13].

Семей облыстық қазақ комитетінің баспаханасынан «Сарыарқа» газеті шығарылып тұрды. «Сарыарқаның» редакторлары Р.Мәрсеков пен Х.Ғаббасов, бастырушы «Теңдік» серіктігі болды. «Сарыарқа» газеті 1917 жылдың маусым айынан бастап Семей қаласында аптасына бір рет шығып тұрды. Газеттің кейінгі нөмірлерін (1919 жылы) Имам мырза Әлімбеков шығарып тұрды [14].

Ақмола облыстық қазақ комитетінің жаңа құрамы 1917 жылы 7 мамырда сайланды. Құрамы: төрағасы – Ережеп Итбаев (алғашқы), Айдархан Тұрлыбаев (кейінгі), төрағаның серіктері – Сейілбек Жанайдаров, Асылбек Сейтов, мүшелері: Садуақас Жаңатасов, Ерқосай Мұқышев, Байсейіт Әділов, Ермұхамет Тоқбаев, Қазы Торсанов, Мағжан Жұмабаев, Қошмұхамет Кемеңгерұлы. Ақмола облыстық қазақ комитетінің қолдауымен Омбы, Атбасар, Көкшетау, Қызылжар уездерінде Қазақ комитеттері құрылды.

Ақмола уездік қазақ комитетінің құрамы: төрағасы – Рахымжан Дүйсенбайұлы, орынбасары Сәкен Сейфуллин (кейін төраға болды), мүшелері: Дінмұхамед Әділұлы, Баймұхамед Айбасұлы және т.б.

Атбасар уезі қазақ комитетінің құрамы: төрағасы – С.Жанайдаров, мүшелері: К.Жангазин, Ә.Жылқайдаров, Ә.Аңсағанов.

Көкшетау уезі қазақ комитетінің құрамы: төрағасы – Әлжан Жұманов, серіктері: Ә.Темірбеков, Ш. Хасенов.

Омбы уездік қазақ комитетінің құрамы: төрағасы – Мұқан Әйтпенев, орынбасары: Қошмұхамед Кемеңгеров, Мұхамедрахым Шахмарданов.

Ақмола облысы Қызылжар уезі қазақтары өз ұйымын «Қазақ тектілердің комитеті» деп атады. Бұл комитетті ұйымдастыруға С. Көсемісов пен Ж.Тілеулиндей жастар атсалысады. Комитетке фельдшер Б.Малдыбаев, молда М. Мақұлов және мұғалім Ә. Жалмұхамедов басшылық етеді.

Жетісу облыстық қазақ комитетінің құрамы: төрағасы – И.Жайнақов, мүшелері: К.Шегіров, Ә.Кәкенов, Н.Нұрмұхамедов, Д.Абдуллин, К.Тоқсанбаев, К.Ордабаев. К.Шегіров аталған облыстың Верный уездік қазақ комитетін, Т.Есенқұлов Жаркент уездік қазақ комитетіне жетекшілік жасады.

Жетісу облыстық қазақ комитеті құрамына қырғыз бауырлардың ұлттық ұйымдары Пржевальск уездік қырғыз комитеті және Пішпек уездік қырғыз-қазақ комитеттері қарады. Пржевальскіде уездік қырғыз комитетінің төрағасы қызметін И. Арабаев атқарды, ал Пішпек уездік қырғыз-қазақ комитетін К. Әлімбаев басқарды.

Түркістан өлкесінде қазақ-қырғыздардың ұлттық қоғамдық ұйымдарын біріктіріп, бір орталықтан басқару үшін құрылған Түркістан аймақтық қазақ-қырғыз Кеңесінің төрағасы М. Шоқай болды.

Ел ішіндегі кейбір кертартпа күштер, халықтың басына түскен тағдыр тауқыметінен Түркістан халқы кей жерлерде алты ай бойы ұлттық ұйым құруда ымыраға келе алмады, ойлаған ойлардың көбі далаға кетті [15].

Сырдария облыстық ұлттық комитетін Ә. Көтібаров басқарды, ал уездік ұйымдар Әулиеатада, Қазалыда, Қармақшыда да болды.

Әулиеатада ұлттық Кеңеске Әзімхан Кенесарин басшылық қылды.

1917 жылдың маусым айында Ферғана қазақтары жиылып, өздерінің ұлттық «Илятия» (Көшпенді) атты қауымын құрды. Құрамы: төрағасы – Қоңырқожа Қожықов, серіктері К. Достаев, қазынашы – С.Келгенбаев, хатшысы Б. Мейірбеков болды.

Бүгінгі таңда Қазақ комитеті мүшелерінің аты-жөнін толық айқындау уақыт талабы болып отыр. Осы күнге дейін жарық көрген Алаш қозғалысы тарихына арналған энциклопедиялық басылымдар мәліметтері [16] мен архивтерден, «Қазақ», «Сарыарқа», «Бірлік туы», «Ұран» сияқты мерзімді ұлттық басылымдардан жинақталған деректік материалдар және жарияланған құжаттар мен материалдар жинағы негізінде [17] Қазақ комитеті мүшелері тізімін, шамалап болса да, төмендегідей көрсетуге болады:

1. Абдуллин Дардаил
2. Аймағамбетов Ақкенже
3. Аймауытов Жүсіпбек
4. Айбасұлы Баймұхамед
5. Айтбакин Әміре
6. Алдаоңғаров Жанғали
7. Ақаев Хасен
8. Ақбаев Жақып
9. Аманжолов Садық
10. Аңдамасов Ахмеджан
11. Аңсағанов Әбілқасен
12. Арабаев Ишеналы
13. Арғыншиев Ермұхамед
14. Ахмедиев Ысқақ
15. Әбенов И.

16. Әділов Байсейіт
17. Әділұлы (Әділов) Дінмұхамед (Дінше, Мұқыш)
18. Әйтпенев Мұқан
19. Әлжанов Отыншы
20. Әлібеков Ғабдолла
21. Әлімбаев Кәрім
22. Әлімбаев Иман
23. Әуезов Мұхтар
24. Байтасов Абдолла
25. Бекбаев Ш.
26. Бекметов Муксин
27. Бекметов Фатих
28. Бердіқұлов Аалы
29. Бестаев Уәли
30. Боштаев Арынғазы
31. Боштаев Мұқыш
32. Бөкейханов Смахан
33. Ғаббасов Халел
34. Досмұхамедов Жаһанша (Жанша)
35. Досмұхамедов Хәлел
36. Достаев К.
37. Дултыбаев Жазыбай
38. Дүйсенбаев Төленбай
39. Дүйсенбайұлы Рахымжан
40. Дүйсенбин Садық
41. Дүйсембин Үмітәлі
42. Ермеков Әлімхан
43. Есенғұлов Ғұмар
44. Есенқұлов Түбек
45. Жайнақов Ибраһим
46. Жақыпбаев Нүсіпбек
47. Жаленов К.Д.
48. Жалмұхамедов Ә.
49. Жанайдаров Сейілбек
50. Жанқадамов Бижанғали
51. Жангазин Кәрім
52. Жаңатасов Садуақас
53. Жұмабаев Мағжан
54. Жұмағалиев Б.
55. Жұманов Әлжан
56. Жұлдызов Д.
57. Жүсіпұлы Әбдірахман
58. Жүсіпов О.
59. Жылқайдаров Әлен
60. Итбаев Ералы
61. Кәкенов Ә.
62. Кәкетаев Біләл
63. Кебеков Кенжебай
64. Келгенбаев Сүлеймен
65. Кемеңгерұлы Қошмұхамед
66. Кенесарин Әзімхан
67. Керейбаев Шынжы
68. Көсеңғалиев Дәулетшах
69. Көсемісов С.
70. Көтібаров Әлмұхаммед
71. Күзембаев Омархан
72. Қалменов Алпысбай

73. Қанатов Жапар
74. Қасымов Ералы
75. Қаратаев Бақытжан
76. Қаратілеуов С.
77. Қаржаубаев Р.
78. Қияқов Жүніс
79. Қожықов Қоңырқожа
80. Қозыбағаров Ахметжан
81. Қуанышов Ғалиасқар
82. Құдайбергенов Имаш
83. Құдайбердиев Шәкәрім
84. Құлғарин Бекқожа
85. Құлжанова Нәзипа
86. Қылышбаев А.
87. Мақұлов М.
88. Мамытов Б.
89. Малдыбаев Әнуар
90. Малдыбаев Біләл
91. Малдыбаев Мұстақым
92. Мәметов Базарбай
93. Мәрсекөв Райымжан
94. Мейірбеков Б.
95. Молдабаев М.
96. Молдабаев Ә.
97. Мураталин Мамбеталы
98. Мұқанов И.
99. Мұқышев Ерқосай
100. Мұратов Ережеп
101. Мұсағаев Ш.
102. Мұстанбаев Ыдырыс
103. Намазалин Құлқожа
104. Нұралин Төлебай
105. Нұрмұхамедов Н.
106. Нұрмұхамедов Әшім
107. Омаров С.
108. Оразалин Ыдырыс
109. Оразайұлы Ахмет, Ахмет ишан
110. Ордабаев Қали (Ғали)
111. Ормамбетов Нұрмамбет
112. Өмірәлинов Өміркүл
113. Рамазанов Абылай
114. Сабатаев Сатылған
115. Саматов Мұхтар
116. Сарықұлақов Қажымұрат
117. Сәрсенов Биахмет
118. Сәрсенбаев Д.С.
119. Сәтбаев Әбікей
120. Сейфуллин Сәкен
121. Сейтов Асылбек
122. Сейтов Мұсылманбек
123. Серғоziев
124. Солтаев Мақсұт
125. Сүлеев Біләл
126. Сыдықов Хәкім
127. Сыпатаев С.
128. Сыпырбөлиев Т. (Сарыбөпиев Т.)
129. Сіргебаев

130. Тақымбаев Сейітқазы
131. Таңберменов И.
132. Тарабаев Иманбек
133. Тасымов Х.У.
134. Таукин Құрмаш
135. Телтаев Қасым (Телтайұлы Қасымбай)
136. Темірбеков Ә.
137. Теміров Абдолла
138. Тергеусіззов Иса
139. Тоқбаев Ермұхамет
140. Тоқсанбаев Қайсерке
141. Тоқтабаев Мұқан
142. Топаев Исхан
143. Торсанов Қазы
144. Төлебаев Мырзахан
145. Тулин Найзабек
146. Тұрғанбаев Мәннан
147. Тұрлыбаев Айдархан
148. Тынышбаев Мұхаметжан
149. Тілепов Б.
150. Тілеулин Жұмағали
151. Хасенов Шайкүл
152. Челвов (Чиязов) Төлебай
153. Шантин Төлеубай
154. Шахмарданов Мұхамедрахым
155. Шегіров К.
156. Шоқай Мұстафа
157. Шоқбаев Жүніс
158. Избасаров

Қазақ комитеттерінің құрамы саяси науқандарға және атқарылатын істердің артуына орай толықтырылып отырылды. Кей жағдайда комитет мүшелері бірнеше ұйымдарға мүше болған кездері де болды немесе басқа мекемелер қызметін (мысалы, земство мекемелерінің) атқарды. Сондықтан да комитет құрамы өзгеріп тұрғанын да ескерусіз қалдырмаған абзал.

Елде саяси ахуалдарға байланысты Қазақ комитеттері сот билігі мәселесін де көтерді. Мысалы, Пішпек уездік Қырғыз-қазақ комитетінің төрағасы К. Әлімбаев Түркістан комитетінен комитет төралқасы өзінің құрамынан білімді де тәжірибелі адамдарын шығарып, халыққа жайлы сот жасауды қажет деп тапқанын, сөйтіп әкімшілікке қоса сот қызметін қатар алып жүруді өтінді [18]. Бірақ Түркістан комитеті: «Пішпек уездік Қырғыз-қазақ комитетінің шешімі мүлдем жарамайды, себебі ол Қырғыз-қазақ уездік комитетінен өкімет органын жасауға соғады» [19], – деп жауап қайтарады. Осылайша, ұлттық комитеттердің дербестікке талпыныс ресми органдардың қарсылығына ұшырап отырды. Жоғарыдағы билік органдарының кедергілеріне, мүмкіндіктерін шектеуіне қарамастан Қазақ комитеттеріне күнделікті түсіп жатқан қазаққа қатысты істер ауқымы олардың қызметін барынша күрделендіре түсті. Өздерінің қамын жейтін бірден-бір ұйым Қазақ комитеттері деп білген халық бар талап-тілегін осы қоғамдық негізде құрылған мекемелер арқылы жүзеге асыруға ұмтылды.

Таптық принципті берік ұстаған Кеңестер Қазақ комитеттеріне өз жолындағы кедергі ретінде қараса, ал Қазақ комитеттері ұлттық бірлікті мұрат ете отырып, бір ұлтты жікке бөлуге қарсы болды. Мұндай қарама-қайшылық көпке созылмай, Қазақ комитеттерінің жойылуына алып келді.

Ұлт азаттық-қозғалыс – Алаш қозғалысында өзіндік алар орны бар Қазақ комитеттері ұлттық еркіндікке үндей отырып, елдің саяси өсуінің және ұлт бірлігін нығайтудың ұйытқысы болды.

Ұлттық бостандық пен өркендеуді өз қызметіне арқау еткен Қазақ комитеттерінің ел ішінде, сондай-ақ сол тұстағы қоғамдық саяси жүйеде беделі артып, ықпалды ұйымға айналуы «қазағым, елім» деген ұлтжанды Алаш азаматтарының жанкешті еңбегінің нәтижесі екенін ескермеуге болмайды.

Ұлттық тәуелсіздік үшін күресте қазақ зиялылары бар білімін, күш-жігерін аяп қалған жоқ. Олар өздерінің озық ойларымен кешегі бұратана деп кемсіте қарағандардың күмәнін сейілтп, қазақтың қазақтығын, еңселі ел екенін таныта білді. Елін көште қалдырмай, ұлттық басқару жүйесінің алғашқы үлгісі – Қазақ комитеттерін құрды.

Алғаш өзінің алдына қазақ халқының саяси өміріне ғана араласуды, яғни, қоғамда болып жатқан өзгерістерді түсіндіру, Құрылтай жиналысына даярлау секілді міндеттерді мойнына алған Қазақ комитеттері оқиғалар ағымы, уақыт талабымен шаруашылық және басқару істеріне араласуға мәжбүр болды.

Уақытша үкіметтің құрама атқару комитеттеріне қазақ халқының мүддесін білдірер бірден-бір қоғамдық ұйым ретінде қатысып, Қазақ комитеттері басқару жүйесіне да атсалысты.

Қазақ комитеттерінің қызметі ұлт мүддесін қорғауға бағыттталып, аз уақыт өмір сүргеніне қарамастан, 1917 жылдың наурыз айынан Кеңестер билігі орнағанға дейінгі кезеңде Алаш қозғалысында өзіндік із қалдырды.

Қазақ халқын бостандыққа жету үшін күреске жұмылдыра отырып, Қазақ комитеттері Жетісу қырғыны кезінде Шығыс Түркістанға босып кеткен қазақ-қырғыз босқындарының ауыр халіне көпшілік назарын аудартып, нақты көмектер ұйымдастырды.

Қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты ашылған азық-түлік комитеттері, жер комитеттері қызметіне араласып, қазақ халқының құқығын қорғады. Жергілікті тұрғындар мен қоныс аударушылар арасындағы шиеленісті мәселелерді шешуге атсалысып, отаршылдық пиғылынан арыла қоймаған чиновниктерге тойтарыс беріп, зорлық пен зомбылықтың, түз халықтарының құқығын бұриалаудың күні өткендігін көрсете білді. Жергілікті халық өзінің бар талап-тілегін осы қоғамдық негізге құрылған Қазақ комитеттері арқылы іске асыруға үміт артты. Қазақтар үшін Қазақ комитеттері ең сенімді орынға айналып, оны қазақтар өздерінің бірден-бір қорғанышы деп білді, сондықтан бар шағым-арыздарын осы ұйымға жіберді. Бірақ Қазақ комитеттерінің мүмкіндіктері қоғамдық ұйым ретінде шектеулі еді. Соған қарамастан Қазақ комитеттері қазаққа байланысты істерге тікелей араласып, өзге ұйымдардың қазаққа қатысы бар мәселені өздерінің шешуіне тыйым салды.

Қазақ комитеттері мәдени-ағарту ісіне де үлкен көңіл бөліп, қазақ балалары үшін ұлт мектептері мен қатар кәсіптік білім беретін курстар ашуды қолға алды.

Құрылтай сайлауына даярлық жүргізу, қазақтың ұлттық партиясы – «Алаштың» бағдарламасын насихаттау, комитеттерін ашуға септігін тигізді. Сонымен бірге қазақ облыстарына земство ашып, елді земство ісіне қатыстыруға мұрындық болды.

Қазақ комитеттері қазақ зиялыларын одан сайын ұйыстыра бастады. Осы өңірлік саяси шаралар ел ішінен қайраткерлерді шығарды. Сөйтіп, Алаш мұраты үшін ерен істерге дайын сандаған азаматтар – күрескерлер, қайраткерлер деңгейіне көтерілді. Қазақ комитеттері ұйымдастырған сиездердің қай қайсысы да ұлттың қордаланған мәселелерін күн тәртібіне қоя отырып, оны шешудің жолдары мен амалдарын белгіледі. Облыстық сиездерде қауымдасқан зиялылар жалпықазақ сиезін ашудың алғышарттарын жасады [16]. Ұлттық тұтастық пен бірлік болғанда ғана қазақ өз мүддесін қорғай алатынын, өз жерінде өгейсімейтінін сонау 1917 жылы-ақ паш еткен Қазақ комитеттері аңсаған арман – бүгінгі егемендігіміз еді.

Қорытынды. Қазақ комитеттерін қазақ қоғамында өзіндік орны, тарихи маңызы бар ұйым деп бағалау әбден орынды. Ол қоғамдық негіздегі демократиялық ұйым ретінде ұлттық мемлекеттің негізін салуға өзіндік үлес қосты. Қазақ комитетінің мүшелері Қоқан автономиясын, Алашорда үкіметін құруға белсене атсалысты. Осылайша, Қазақ комитеттері XX ғасырдың басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде маңызды рөл атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Кемеңгерұлы Х. Қазақ тарихынан. – М.: КССО халықтарының кіндік баспасы, 1924. – 72 б.*
2. *Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. – Алматы: Жазушы, 1977. – 392 б.*
3. *Козыбаев И.М. Историография Казахстана: уроки истории. – Алма-Ата: Рауан, 1990. – 135 с.*
4. *Аманжолова Д. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы : Издательский дом Таймас, 2009. – 410 с.*
5. *Алаш-Орда. Сборник документов / Сост. Н. Мартыненко. – Кзыл-Орда, 1929 / 2-изд., – Алма-Ата: Айқап, 1992. – 192 с.*
6. *Общественные организации в политической системе России 1917-1918 годов / Под.ред. П.В. Волобуева. – М.: Тверской гос. университет, 1991. – 147 с.*
7. *Шоқай М. 1917 жыл естеліктерінен үзінділер // Түркістанның қилы тағдыры. / Құрастырған Б.Серікбайұлы Қошым-Ноғай. – Алматы: Жалын, 1992. – 184 б.*
8. *Аманжолова Д. А. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. 1917-1920 годы. – М. : Россия молодая, 1994. – 210 с.*
9. *Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Ататек, 1995. – 256 б.*

10. Қойгелдиев М. Қ 48 Алаш қозғалысы (Көмекиі оқу құралы). – Алматы, «Санат», 1995. – 368 бет.
11. «Ұран» газеті. 1917-1918 – Орал, 2014. – 400 б.
12. Рысбеков Т. Батыс Алашорда тарихы. Жаһанша Досмұхамедұлы // <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/>. Қаралған уақыты. 2013 ж. 11 қазан.
13. Қазақ, – 1917. – 12 сәуір.
14. Сарыарқа, 1919. 11 шілде.
15. Бірлік туы, 1917. 20 тамыз.
16. Тілешов Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 б.
17. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. – 3 томдық. – Алматы: Алаш, 2004-2005.
18. Қыр ОМА. 1283-қ. 1-т. 79-іс. 7-8-п.,
19. ҚР ОМА. 9-қ. 1-т. 86-іс. 25-п.

References:

1. Kemeñgerūly H. Qazaq tarihyndan. – M.: KSSO halyqtarynyñ kundık baspasy, 1924. – 72 b.
2. Seifullin S. Tar jol, taiğaq keşu. – Almaty: Jazusy, 1977. – 392 b.
3. Kozybaev İ.M. İstoriografıa Kazahstana: uroki istorii. – Alma-Ata: Rauan, 1990. – 135 s.
4. Amanjolova D. Alaş v etnopoliticheskoı istorii Kazahstana. – Almaty : İzdatelski dom Taimas, 2009. – 410 s.
5. Alaş-Orda. Sbornik dokumentov / Sost. N. Martynenko. – Kzyl-Orda, 1929 / 2-izd. – Alma-Ata: Aikap, 1992. – 192 s.
6. Obşestvennye organizasii v politicheskoi sisteme Rosii 1917-1918 godov / Pod.red. P.V. Volobueva. – M.: Tverskoi gos. universitet, 1991. – 147 s.
7. Şoqai M. 1917 jyl estelikterinen üzındiler // Türkıstannyñ qily tağdyry. /Qūrastyrğan B. Serıkbaiūly Qoşym-Noğai. – Almaty: Jalyn, 1992. – 184 b.
8. Amanjolova D. A. Kazahski avtonomizm i Rosia. İstoria dvijenıa Alaş. 1917-1920 gody. – M. : Rosia Molodaia. 1994. – 210 s.
9. Nūrpeısov K. Alaş häm Alaşorda. – Almaty: Atatek, 1995. – 256 b.
10. Qoıgeldıev M. Q 48 Alaş qozğalysy (Kömekşı oqu qūraly). – Almaty, «Sanat», 1995.– 368 bet.
11. «Ūran» gazeti. 1917-1918. – Oral, 2014. – 400 b.
12. Rysbekov T. Batys Alaşorda tarihy. Jahansa Dosmūhamedūly // <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/> Qaralğan uaqyty. 2013 j. 11 qazan.
13. Qazaq. – 1917. – 12 säuur.
14. Saryarqa, 1919. 11 şilde.
15. Bırlık tuy, 1917. 20 tamyz.
16. Tıleşov E., Qamzabekūly D. Alaş qozğalysy. Ensiklopedialyq anyqtamalyq. – Almaty: Sardar, 2014. – 528 b.
17. Alaş qozğalysy. Qūjattar men materialdar jınağy. – 3 tomdyq. – Almaty: Alaş, 2004-2005.
18. Qyr OMA. 1283-q. 1-t. 79-ıs. 7-8-p.,
19. QR OMA. 9-q. 1-t. 86-ıs. 25-p.